

Қ.Абиыр

Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан
E-mail: Karligash_80@mail.ru
ORCID ID: 0000-0002-8293-3052

**ҚАЗІРГІ ӘДЕБИЕТТЕГІ РАЙЫМБЕК БАТЫР БЕЙНЕСІНІҢ
ФОЛЬКЛОРЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ**

Аңдатпа. Мақалада әдебиет пен фольклордың сабақтастығы мәселесі тарихи поэтиканың дамуы аясында нақты теориялық талдаудан өткізілді. Роман жанрының, соның ішінде тарихи романның көркемдік даму жағдайы контекстінде фольклоризмнің қазіргі әдебиеттегі орны мен ролі зерделенді. Ж.Тұрлыбайұлының «Райымбек батыр» роман-дилогиясы осыған мысал бола алады. Мақаланың басты мақсаты – тарихи тұлғаның көркем бейнесін сомдаудағы фольклорлық мотивтердің қызметі зерттеу. Заманауи прозада реалды тарихи тұлғаның көркем бейнесін жасаудағы әлемдік фольклордың әсер-ықпалы жан-жақты қарастырылды. Райымбектің батыр болып қалыптасу, қаһармандық өсу жолын суреттеудегі әлемдік фольклорға тән типологиялық ортақ сюжеттер салыстырмалы, салғастырмалы, типологиялық талдаулар негізінде қарастырылды. Нәтижесінде автордың көркем образ жасаудағы жеке шығармашылық шеберлігінің қырлары айқындалды. Талдау нәтижелері романның сюжеттік құрылымы ұлттық фольклормен қоса әлемдік фольклорлық мұрадағы архаикалық, қаһармандық, тарихи, романдық, дастандық эпостарға тән өзара ұқсас мотивтер мен параллельдер негізінде жүйеленгендігін көрсетті. Мысалы, романда көрініс тапқан ерекше тағдыр иесі болып, батырлық балалық шақ, жас қаһарманның өз атақонысынан ажырап, басқа ортада тәрбиеленуі, нағашы жұртта есею, тұлпар таңдап міну, тұтқындағы әкені құтқаруға асығу, жылқышы (табыншы) болу, батырдың туған жерді жаудан азат ету жорықтары, сәуегей түс көру; жыланды/айдаһарды жеңу арқылы қалыңдығын тұтқыннан азат ету, осылайша қаһармандықпен үйлену сынды көркем мотивтерді әлемдік эпостық қордағы «Гильгамеш», «Илиада», «Роланд туралы жыр», «Нибелунгтар туралы жыр», «Сид туралы жыр», «Тристан мен Изольда», «Манас», «Қорқыт», «Жаңғар», «Гэсэр», т.б. үлгілерден де байқауға болады. Сонымен бірге тарихи шындықты көркем қорыту барысында жазушылық фантазиямен дамытылған эпизодтық оқиғалардан Робин Гуд туралы ортағасырлық ағылшын балладаларының әсерін де байқауға болады. Осы орайда Райымбек Түкеұлының өмірбаяны мен оның өмір сүрген дәуіріне қатысты тарихи шындық авторлық тұжырымға сәйкес көркемдік шешім тапқан деуге толық негіз бар.

Кілт сөздер: әдебиет, тарих, фольклор, батыр, қаһарман, бейне, әлем, эпос, мотив.

Кіріспе. Көркем әдебиет пен фольклор арасындағы байланыс – бүгінгі таңдағы әдебиеттану және фольклортану ғылымдарына тең дәрежеде қызғылықты мәселелердің бірі. Қалықтық фольклор үлгілеріне тән поэтикалық дәстүрдің жазба әдебиетінде белсенді түрде көрініс табуын түрліше саралауға болады. Ауыз әдебиеті үлгілеріне тән стильдік, сөздік қолданыстың қазіргі әдебиетте бедерленуі ұлттық тарихи жадыға тән ментальді ойлау, сөйлеу ерекшеліктерін сипаттайтыны сөзсіз. Фольклорлық жанрларға (мысалы, эпос, ертегі, миф, аңыз, т.б.) тән композициялық құрылымның қазіргі әдеби туындыларда қайта

жаңғырып жататын кездері де болады. Осы орайда фольклорлық мұралар шығарманың тұтас архитектуралық түзілімін мейлінше ұтымды ұйымдастыруға қызмет етеді. Ал әдебиет пен фольклордың оқиғалық деңгейдегі өзара сабақтастығын фольклорлық мотивтердің қайта жандануы үдерісімен түсіндіруге болады.

Ел мен жер азаттығы үшін күрескен ірі тарихи тұлғалардың бірі – Райымбек Түкеұлының ерлік істерін баяндауға арналған Жолдасбай Тұрлыбайұлының «Райымбек батыр» атты роман-диалогиясында шығармашылық тұрғыда игерілген фольклорлық мотивтер шоғыры осы көркемдік тәсілдің тарихи шындықты бейнелеудегі басыңқы ролін айқындайды. Алғаш 1972 жылы, яғни кеңестік дәуірде жазылып жарық көрген туындының тарихилық сипатынан фольклорлық мұрадағы қаһармандық эпосқа тән көркемдік-поэтикалық элементтерді аңғаруға болады. Осы мәселені тереңірек зерттеу арқылы тұтас көркем туындыдағы эпикалық дәстүр мен эпостық қаһарманға тән спецификалық ерекшеліктерді ашуға мүмкіндік туады.

Әдістеме. Заманауи көркем әдебиеттегі батыр бейнесінің сомдалуындағы фольклорлық мотивтердің ролін зерттеу барысында бірқатар әдебиеттанушылық әдіс-тәсілдер кешенді түрде қолданыс тапты. Атап айтсақ, әлем халықтарының фольклорындағы типологиялық ортақ мотивтердің «Райымбек батыр» романында көрініс табу ерекшеліктерін талдау кезінде тарихи-салыстырмалы, типологиялық, салғастырмалы, жүйелі-функционалды, текстологиялық зерттеу әдістері қолданылды.

Нәтижелер. «Райымбек батыр» роман-диалогиясын зерттеу нәтижесінде көркем мәтін құрылымына әлемдік фольклордағы бірқатар фольклорлық-эпикалық мотивтер жүйесінің кірістірілгендігі анықталды. Осы орайда реалды тарихи тұлғаның көркем бейнесін сомдаудағы фольклоризмнің көркемдік тәсіл ретінде басымдық танытуының өзіндік себептері айқындалды. Салыстырмалы талдаулар негізінде роман-диалогияның жазылуына, бас қаһарман бейнесін жасауға ерекше әсер еткен фольклорлық үлгілер анықталды. Әсіресе қырғыз халқының «Манас» жырының тұтастай шығарманың көркемдік-поэтикалық жүйесіне ықпал жасағандығы айқын. Сонымен бірге бас кейіпкердің суреттелуі, оған қатысты эпизодтық оқиғаларды жүйелеу барысында ортағасырлық еуропалық «Роланд туралы жыр», «Нибелунгтар туралы жыр», «Сид туралы жыр» эпостары мен Робин Гуд туралы балладалардың да әсері болғандығы сөзсіз.

Көшпелі сюжеттермен ілесе дүние жүзінің түрлі халықтарының фольклорлық мұрасына сіңген мотивтердің ішінде мейлінше кең таралған сарындардың роман-диалогияға арқау болуының басты себебі – Райымбек батырдың тарихи тұлғасы туралы архивтік құжаттардың сақталмағандығы. Халық тарихын ауызша баяндаушылардың көп жағдайда классикалық эпос дәстүріне иек артуы – қалыптасқан үрдіс болғандықтан, бұл сарын тұтас күйінде тарихи тақырыптағы романның баяндау жүйесін айқындаушы фактор ретінде басымдыққа ие болған.

Талдау нәтижелері бойынша осы мотивтердің қазақ, түркі-моңғол, шығыс, батыс фольклорлық мұраларында ұшырасатын типологиялық ұқсас нұсқалары өзара салыстырылды. «Махабхарата», «Гильгамеш», «Илиада», «Тристан мен Изольда», «Манас», «Қорқыт», «Жаңғар», «Гэсэр», «Роланд туралы жыр», «Нибелунгтар туралы жыр», «Сид туралы жыр» т.б. көне және ортағасырлық эпостардың сюжеттік желісіне тән эпикалық мотивтердің «Райымбек батыр» роман-диалогиясында тарихи тұлға өмірбаянына бейімделген (адаптацияланған) өзіндік комбинациялық тізбегі жүйеленді. Олар: ерекше тағдыр иесі болу (отмеченность); батырлық балалық шақ; жас қаһарманның өз атақонысынан ажырап, басқа ортада тәрбиеленуі; нағашы жұртта есею; тұлпар таңдап міну; тұтқындығы әкені құтқаруға асығу; жылқышы (табыншы) болу; батырдың туған жерді жаудан азат ету жорықтары, түс көру; жыланды/айдаһарды жеңу арқылы қалыңдығын тұтқыннан азат ету, осылайша қаһармандықпен үйлену, т.б.

Әдебиеттегі фольклоризмнің сипаты тұрғысында «Райымбек батыр» романындағы фольклорлық мотивтер жүйесі қазақ әдебиетіндегі тарихи роман жанрының көркемдік-поэтикалық даму тарихының нақты кезеңіне (XX ғасырдың соңғы ширегі) мысал бола алады.

Талқылау. "Әдебиет пен фольклордың арақатынасын жалпылама түрде емес, әдебиеттің тарихи даму барысымен де бірлікте зерттеу – өте жемісті болмақ, себебі қай нәрсені болса да, тарихи принцип негізінде қарастырған дұрыс..." (Қасқабасов, 2011). Осыған орай әдебиет пен фольклордың өзара сабақтастығын нақты бір көркем туынды мысалында қарастырып көрейік.

Жоңғар шапқыншылығы дәуіріндегі ерлік істерімен, даңқты ғұмырбаянымен халық жадында қалған тарихи тұлғалардың бірі – Райымбек Түкеұлы туралы көркем шығармалар түрлі тарихи кезеңдерде дүниеге келген. Райымбек батыр есімі халық ауыз әдебиетіндегі Абылай хан, Қабанбай батыр сынды ірі тарихи тұлғалар туралы жыр-дастандарда ұшырасады. Батыр бейнесін орталық кейіпкер ретінде бейнелеген көлемді әдеби мәтіндер қатарында Сабдалы жырау жырлаған «Райымбегім, асылым» және Мөкен Болысұлының «Райымбек батыр» қисса-дастандарының нұсқалары, М.Мақатаевтың «Райымбек! Райымбек!» поэмасы (1981 ж.) мен Ж.Тұрлыбайұлының «Райымбек батыр» роман-диалогиясы (1972-1991 жж.) бар. Сонымен қоса батыр рухына бағышталған көптеген арнау өлеңдерінің өзі қазақ әдебиетіндегі үлкен бір тақырыптықарнаны құрайды. Осы аталған фольклорлық-әдеби туындыларда Райымбек батырдың өмір жолы өзара үндес фольклорлық аңыз-әңгімелер желісімен баяндалады. Райымбек батырға байланысты туындылардың тарихи түп-негізін саралау қиынға соғады. Себебі батырдың өмірбаяны жөнінде нақты тарихи деректер мен құжаттар көп емес. Осы ретте тарихшы, этнограф, әдебиеттанушы ғалымдар тілге тиек қыларсанаулы ғана тарихи дереккөз бар. Олар: Ресей архивіндегі патшайым Анна Иоановнаға жазылған үйсін тайпасының хаты (1733 жыл, қол қоюшылар қатарында Райымбек батырдың атасы - Қангелді батыр бар) (Қаупынбайұлы, 2005), ҚР Орталық мемлекеттік архиві қорында сақталған тарихи құжаттар (ф.7374, 1616-іс.), Ұлы жүз, Албан руының шежірелік тарихы (Әлдибекұлы, 2004), Түке – Райымбек – Жұман – Қожағұл шежіресі (Қаупынбайұлы, 2005) және «Райымбек батыр шайқастары» атты қолжазбалар (Сауранбайұлы, 1981). Сонымен қатар Райымбек батырдың өмір сүрген ортасына, әкесі Қангелді мен ұлы Қожагелдінің қызметіне қатысты тарихи құжат-материалдар «Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв.» (Алматы, 1964) атты архив деректері жинағында кездеседі. Мұның соңғысы тағы халық арасында сақталған тарихи естелік әңгімелер екенін ескеру қажет. Қалай болғанда да, Райымбек батырдың өмірде болған, реалды тарихи тұлға екендігі дау тудырмайды. Райымбек Түкеұлының батырлығы мен әулиелігі жайлы аңыз-әңгімелердің халық жадында ғасырлар бойы өшпей күні бүгінге дейін ел аузында жүруі де тарихи тұлғаның ірілігі мен ұлттық мән-маңызын, ерлік істерінің ұрпаққа үлгі болған жасампаздығын паш етеді.

Ж.Тұрлыбайұлының «Райымбек батыр» роман-диалогиясы бас кейіпкердің балалық шағынан бастап өмірінің соңғы күндеріне дейінгі қаһармандық ғұмыр жолын баяндайды. Осы орайда кең құлашты эпикалық туындының сюжеттік желісіне арқау болған эпизодтар тізбегінен архаикалық және классикалық қаһармандық, кей тұстарында романдық эпостарға тән оқиғалық динамиканы аңғармау мүмкін емес. Қаһарманның балалық шағының өз елінен алыста (нағашы жұртында) өтуінен бастау алатын әрбір мәнді оқиғалық компонент батырлық эпостың дәстүрлі сюжеттік-композициялық құрылымын еске салып отырады. Бұл жөнінде тарихшы М.Қойгелдиев былай дейді: "Тарихи тұлғалар, әсіресе батырлар қызметін баяндауда классикалық эпос дәстүріне бейімділік, кейде саналы түрде оның әдіс-құралдарына басымдылық беру байқалып отырады" (Қойгелдиев, 2005). Ғалым Райымбек батырдың шайқастары туралы ауыз әдебиетіндегі тарихи әңгімелерді баяндаушылардың да осы қаһармандық эпос, нақтырақ айтқанда «Манас» жырының ықпалы болғандығына назар аударады.

А.Н.Веселовскийдің ғылыми еңбектерінде әлем әдебиетіндегі сюжеттік ұқсастықтардың себебі халықтардың тарихи-мәдени даму үдерісімен сабақтастықта зерделесе (Веселовский, 1873), В.М.Жирмунский әртүрлі халықтардың фольклорлық мұраларын зерттей келе олардағы ұқсастықтардың болуына әсер ететін факторларды атап

өтеді. Олар: тарихи-генетикалық тек (шығу тегі); тарихи-мәдени байланыс және қоғамдық-элеуметтік даму заңдылықтары - жалпы типологиясындағы ұқсастық (Жирмунский, 1962).

Жалпы қазақ эпосы әлемдік эпикалық мұраның бір бөлігі болғандықтан, оның дамуындағы типологиялық жалғастық пен бірізділік заңының тұтастығы – табиғи құбылыс. Қазақ халқының эпостық мұрасы кейіпкерлері мифтік күштермен күресетін көне түрден даралық қасиеттері айқындала түскен, патриархалды-рулық қоғамның керітартпа күштерімен айқасатын, өз тағдыр жолын таңдай алатын жаңа дастандық формаға дейін жетілді. Қай халықты алсақ та, ұлт ретінде қалыптасу, мәдени өркендеу жолында эпостық қабаттың айрықша роль атқаратыны белгілі.

Қаһармандық эпостың тақырыптық тұрғыдағы жетекші мотивтерінің Б.Н.Путилов саралауындағы тізбесінде жыланмен шайқас, құбыжықпен шайқас, қаһарман мен дәу (үлкен батыр), батыр мен әйел батыр, әке мен ұлдың қақтығысы, қаһармандықпен үйлену, батырдың өз әпкесін құтқаруы, ағайындылардың қақтығысып, бірін-бірі танымауы, батырдың ұрланған қалыңдығын құтқаруы, ердің өз әйелінің тойына тап болуы, қаһарманның өзге елдің батырымен не жауынгерімен шайқасуы, шапқыншыларға тойтарыс беру және дұшпан әскерін жою, қаланы жау қолынан азат ету, бөгде елге жорыққа шығу, жау айдап кеткен малды қайтарып алу, қарсыласымен жекпе-жекке шығу, батырдың мерт болуы сынды ұзын-сонар тақырыптар бар (Путилов, 1988). Жалпы осы аталған көшпелі фольклорлық мотивтердің ішінде эпостық сюжеттің бір бөлігі болып табылатын эпикалық мотивтің типтік формуласын ажыратуға болады. Әлемдік фольклорлық эпостың поэтикасы шеңберінде кең қарастырғанда, қалыптасқан эпикалық-сюжеттік комбинациялардың тұрақтылығын байқаймыз. Мәселен, генетикалық тұрғыда эпостың түрлі тарихи дәуірлерімен тығыз байланысы бар *ғажайып туу, ата қонысынан алыста ер жетуі, жылқы бағу, қаһармандықпен үйлену, бауырласу* сынды эпикалық мотивтер топтамасы – шығыс халықтарының көпшілігіне тән сюжеттік жүйе. Осы сюжеттік схема Жолдасбай Тұрлыбайұлының «Райымбек батыр» роман-диалогиясында да біршама реалды жағдайға бейімделіп, көркемдік шешім тапқан. Мұның себебін, ең алдымен, бас кейіпкер Райымбек батырға қатысты материал ретінде негізінен фольклорлық мәтіндердің көптеп пайдаланылуымен байланыстыруға болады. Ал ел ішінде ауыздан ауызға тарап, әр тасымалдаушысы тарапынан түрлі фольклорлық элементтермен байытылған аңыз-әфсана, жыр-дастандардың ғасырлар бойында өзіндік әмбебаптық үлгідегі типтік сипаттарға ие болғаны анық. Мәселен, Райымбектің үш жастағы сәби шағында аузына кірген жыланды қыршып өлтіргені туралы әңгіме ел аузында сақталған (Нұрғожаев, 2013). Ғажайып туу және ғажайып ер жету сарындарына орай халықтық санада қиялмен жетілген аңыздың архетиптік түп-тамыры *жыланмен яки айдаһармен шайқас* сынды архаикалық эпосқа тән фольклорлық мотивтен тамыр тартқаны даусыз. Жалпы жыланмен айқас туралы мифтік мотив шығыс және батыс елдерінің көпшілігінде кездеседі. Мысалы, «Махабхарата», «Гильгамеш», «Илиада», «Тристан мен Изольда», «Қорқыт ата», «Жаңғар», «Гэсэр», «Еренсей», «Алтын Шағай», т.б. Райымбек батырдың болашақ қаһармандық ғұмырбаянын аңдатар жоғарыдағы аңыздың генезисін осы хтоникалық мотивтен іздеген жөн. Сол секілді халық жадында сақталған *жасөспірім Райымбектің жолбарысты өлтіруі* туралы аңыздық әңгімеде де бала батырдың жыртықшайуанға кез болуы сынды эпикалық мотив іздері жатқан болса керек (Нұрғожаев, 2013).

«Райымбек батыр» романының құрылымындағы фольклорлық мотивтерге оралайық. Оқырман шығарманың алғашқы беттерінде-ақ бас кейіпкер Райжан – Райымбектің ерекше бала болып жаратылғанын аңғарады. Тоғыз жасар баланың ат жалын тартып мініп, ерте жетілуін, өз жасындағыларға қарағанда ақыл-ойының да ерте толысып, есеюін, намысқой әрі қайсар мінезді болып өсуін бейнелейтін эпизодтар шоғыры бас кейіпкердің **ерекше тағдыр иесі** (отмеченный) екендігі жайлы идеяның төңірегіне топтастырылған. Е.М.Мелетинский қаһармандық эпостың баяндау жүйесіне тән айрықша жаратылған **батырдың балалық шағы** туралы: "Богатырское детство – с необычайно быстрым ростом ребенка, с проявлением им своей физической мощи, с богатырскими шалостями (игры со

сверстниками) и ранними мужскими занятиями (охота, война) – можно охарактеризовать одновременно как период накопления сил и своеобразной идентификации героя", - дей келе, эпикалық айрықша жаратылудың басты белгілерінің бірі ретінде **жас қаһарманның өз атақонысынан ажырап, басқа ортада тәрбиеленуін** атап өтеді (Е.М.Мелетинский, 1963). «Райымбек батыр» романындағы Райжанның балалық шағы дәл осы схеманың ізімен өрбиді: әкесі Қангелдінің (романда Райымбек Түкенің емес, Қангелдінің баласы болып суреттеледі – автор) жоңғарларға тұтқынға түсуіне байланысты, Райымбек анасымен бірге нағашы атасы Биекенің қолына көшіп келеді. Өзімен қатарлас баламен жанжалдасып, соңынан төбелесіп қалуы – сырттай тентектік болып көрінгенмен, шын мәнінде бала батырдың ерекше тұлғасын ашуға қызмет ететін фольклорлық мотив элементі екені анық. "Тірі жетім", "Нағашысының жуындысына семірген қаңғыбас", "Әкең қалмақтың құлы" сынды кемсіту сөздерін естуі (Ж.Тұрлыбайұлы, 1-кітап, 2004) баланың намысшыл, қайсар мінезін одан ары қайрап, тұтқындағы әкесін босатып алу туралы арманға бастайды. " - Бұл көкбурылды көресің ғой әлі, жел жетпес жүйрік болады. Қусаң – жетесің, қашсаң, құтыласың, - деп атаның мақтағаны одан арман қызықтыра, еліктіре түскен. Сол арада-ақ "әттең, көкбурылды үйретіп мініп,әкеме жетер күн болса!" деген арман туындаған баланың көкірегінде (Тұрлыбайұлы, 1-кітап, 2004). Нағашы атасының бәсіреге мінгізген Көкойнағымен түрлі жаттығулар жасауы, атасымен аңға шығып садақ атып үйренуі, жан-тәнімен әкесін дұшпан қолынан азат етер күнді күткен баланың реалды жағдайдағы психо-физиологиялық жетілу жолын сипаттағанымен, мұның астарында жоғарыдағы реалистік роман жанрына мейлінше қалыптандырылған фольклорлық мотивтің қылаң берері белгілі. Мысалы, дәл осындай ерте есею мен жаралы әкесіне көмек қолын созуға деген талпыныс сарынын «Қобыланды батыр» жырындағы Қобыланды мен Құртқаның баласы Бөкенбайдан да көруге болады:

Келді Бөкен төртіне,
Төртке бала келгенде
«Атшапсам» деп ойлайды
Қызылбастың кентіне.
Келді бала бесіне,
Беске келген баланың
Күндіз-түні қайғысы –
Жау түседі есіне.
(«Қобыланды батыр», 2007)

Тіпті бала батырдың *нағашы жұртта жетілуі, нағашы жұртта жүріп, тұлпар таңдап мінуі* сынды өзара жалғас мотивтерді бөлек алып қарағанда, осы типологиялық ортақ белгілер «Қабанбай батыр», «Ер Еспембет» сынды жыр-дастандарға арқау болған аңыз-әңгімелерде ұшырасады. Бала батырдың туған елінен алыста ер жетуі мотиві тек түркі халықтарында ғана кездеспейді. Ортағасырлық еуропалық «Тристан мен Изольда» эпосының бас кейіпкері Тристан өгей шешесінің озбырлығынан құтылу үшін отбасынан алыстап, жырақта (корнуэльдік король Марктың сарайында) еш қиындық көрмей өседі. Король Марк Тристанды корольдықтың мұрагері ретінде туған ұлындай тәрбиелеп,ізгі қасиеттерге байлиды. Осылайша, Тристан жаңа Отанын қорғауға жастайынан дайындалады.

Көшпенді жұрттың бар жиған дәулеті – алдындағы малы, яғни мінсе, көлік, сойса, қорек, ішсе, сусын болған жылқы малы. Райымбек жастайынан Есжанмен бірге жылқы бағып, атасы Биекенің жылқысын түз тағысына да, қыр астындағы тынымсыз жауға да, қоңсылас ауылдардың барымташыларына да алғызбай, малсақтық танытады. Осы тұрғыдан келгенде Райымбектің ат құлағында ойнаған шабандоз болып өсуін бейнелеудегі **жылқышы (табыншы) мотивінің** сұлбасының жеке сюжеттік желі ретіндегі көркемдік қызметі, түптеп келгенде, Биекенің ағайыны – бас жылқышы Есжанның тәрбиесінде жүріп, Райымбектің соғыс әдіс-тәсілдерін (ат ойыны, қазақша, қалмақша күрес, садақ ату, т.б.) меңгеруін бейнелеуге саяды. Мұның өзі тағы «Манас», «Көрұғлы», «Қобыланды батыр», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырлары мен «Алпамыс» ертегісіндегі бақташылық сарынмен өзара ұқсастықты айқындайды. Түптеп келгенде, табыншы мотиві батырдың *тұлпар таңдауына*,

шабандоздыққа бейімделуіне септігін тигізетін қосалқы роль атқарады (Урманче, 2015). Осы орайда Есжанның көркем бейнесі белгілі бір шамада «Қобыланды батыр», «Дотан батыр» сынды жырлардағы табыншы/жылқышыны еске салып отырады.

Эпикалық танымға сәйкес отбасы, ру-тайпа, ел қорғаны болған батыр бейнесін толықтыратын маңызды детальдар – тұлпары мен жауынгерлік қару-жарағының болуы. «Ер қанаты – тұлпар» деген сөз сақталған. Себебі алысты жақын ететін, қас майданда сенімді серігі болатын тұлпарсыз және қасиетті бес қарусыз батыр бейнесі толымсыз. Олар батырдың алға қойған мақсаттарына жетуге көмектеседі. Осыған байланысты қалыптасқан дәстүрлі сюжетикада үлкен арман-мұраттарды арқалаған қаһарманның (эпикалық кейіпкердің) алыс сапарға аттанарда мінсіз тұлпар таңдауы мотиві орын алады.

Романның негізгі идеялық арқауы болып табылатын **батырдың туған жерді жаудан азат ету жорықтары** тарихи шындық пен көркемдік шешім аспектісінде әртүрлі себептермен күрделі сипатқа ие. Біріншіден, авторлық ұстаным бойынша Райымбектің Түкенің емес, Қангелдінің баласы болып суреттелуі тарихи уақыт тұрғысында эпикалық туындыда баяндалатын оқиғалармен қайшы келетін тұстары бар. Оған қоса Райымбек батырдың өмір сүрген жылдары туралы бірізді ғылыми пікір әлі де жоқ. Бұл – өз алдына жете зерттеуді қажет ететін мәселе.

Романда Райымбек батырдың жорықтары ел жадында қалған тарихи аңыздардың желісімен баяндалады. Осы ретте жазушының тарихи эпизодтарды баяндау стиліне көңілде күмән ұялатар поэтикалық әсірелеулер тым жиі кездеседі. Бұл да қаһармандық эпостың көркемдік табиғатына еліктеушіліктен туған болса керек. Мысалы, шайқас даласында кейіпкерлер арасындағы жөнсіз әзілдер, жорықтардың әсіре көтеріңкі көңіл күйде баяндалуы тарихи шындықпен жанаспайтын жасандылыққа ұрындырғандай әсер қалдырады.

Алғашқы шығыстан жау шапқан кезден бастап Райымбек батырдың Есжанды (жылқышы) ақылшы ретінде ес тұтып, өзі құралпы жастарды топтастырып («тоғыз тоқпақ»), барлаушы әрі жазалаушы жасағын құруына байланысты ешқандай тарихи дереккөз кездеспейді. Авторлық дамытумен жетілдірілген эпизодтық әрекеттер жас буынның әскери қимылдарда алғаш сынға түсуін бейнелейді. Осы орайда қолға түскен қалмақ жауынгері Олжа-Мөңкенің (кейіннен Олжабай) серт беріп, қазақ әскері жағына шығуы Қ.Сауранбайұлы баяндайтын тарихи әңгімелердегі Аманжол есімді қалмақ батырын еске түсіреді. Тоғыз тоқпақ жасағына қатысты жастардың соғыс хикаялары негізінен ортағасырлық ағылшын балладаларындағы Робин Гудтың бейнесін еске түсіреді. Идеялық арнада едәуір айырмашылықтар бар: Робин Гуд бастаған топ орман қарақшылығымен айналысып, кедейлер мен жапа шеккендерге көмек қолын созады. Ал Райымбек бастаған жас жауынгерлер шапқыншылық кезінде барлаушы, тұтқынға түскендерді азат етуші ролін атқарады. Осындай идеялық қарама-қайшылығы болғанына қарамастан, мейірбан, жанашыр, тапқыр жастардың топтық бейнесінен оқырман бәрібір Робин Гуд туралы аңыздың әсерін аңғарары сөзсіз.

Жалпы алғанда, роман-диалогиядағы соғыс сахналары реализм шеңберінен аспай, дәстүрлі эпикалық баяндау тәсілдерімен шынайы суреттелген. Райымбек бастаған «тоғыз тоқпақ» барлаушы әрі жазалаушы жасағының басынан кешкен қым-қуыт хикаялары нанымды жеткізіледі. Дегенмен кейіпкерлердің абайсызда тұтқанға түсуі, азап шегуі, тұтқыннан өз күшімен босап шығуы я болмаса өзгелердің көмегімен бостандыққа шығуы сынды эпизодтарда аракідік романтикалық лептің басымдық танытатын тұстары байқалады. Мысалы, Күніш пен Еңліктің тұтқанға түсуі – Райымбектің махаббат сезімі мен қоса батырлығын сынға түсіретін қосалқы мотивтер. Сүйген қызын, болашақ жарын жау қолынан азат ету бет алған Райымбек осы тұста биік адамгершілік қырларымен таныла түседі. Осы орайда батыр тұлғасы сезім жетегіндегі көзсіз қара күш иесі ретінде емес, жан дүниесі таза, жарға адал, жақынына мейірімді, қатесін мойындаған дұшпанға қайырымды жан болып бейнеленеді.

Түс көру – көркем шығармадағы фольклорлық мотив ретінде ең алдымен фольклорлық санаға сәйкес сенімді білдіреді. Яғни түсте көрген құбылыстың болатынына шүбәсіз

сену.Болашақты болжауға байланысты сәуегей түс көру мотиві, негізінен, көркем туындыларда жиі ұшырасады. Әлем әдебиеті контекстінде көне парсы, Мысыр, шумер, Вавилон әдебиеттерінде құдайлардың, ел билеушілер мен ірі қаһармандардың сәуегей түстері суреттеледі. Осы ретте сәуегей түс көруші типінің де тегін адам болмайтындығы айқындалады. Яғни келешекті болжаушы адам – міндетті түрде халық алдында жоғары мәртебеге ие, беделді тұлға. Осы үрдістің кейінгі тарихи кезеңдерде де жалғасын тапқандығын байқауға болады. Айталық, сәуегей түс көруге байланысты Демокрит, Платон, Аристотель, Диоген, Цицерон сынды грек-рим ойшылдарының жазбалары бар. Бейсаналы әрекет ретіндегі түс көру үдерісінің адам санасымен сабақтастығы, өткен өмірмен және болашақпен байланысы ғылым дамыған кезеңдерде психология, философия, мәдениеттану, медицина ғылым салаларында терең зерттеле бастады. Әдебиеттану ғылымында түс кейіпкердің рухани әлемін бейнелеуге қызмет ететін көркем психологизмнің құрамдас бөлігі ретінде зерделенеді. Осы орайда З.Фрейд психоанализі мен К.Юнг тұжырымдамаларының алатын орны ерекше. Дегенмен түс көру әдеби мотиві мен фольклорлық мотиві арасында елеулі айырмашылық бары анық. Себебі фольклорлық мотив сапасында түс көру кейіпкердің рухани-психологиялық сипатынан гөрі болашақты болжайтын сәуегейлік сипаты басым және тұрақты.

Отандық сөз өнері туралы ғылымда түс көру мотиві жайында алғаш алаш әдебиеттанушылары сөз қозғағаны белгілі. Мысалы Х.Досмұхамедұлы кезінде былай жазған: «Түс жорудың(снотолкование) қазақтар арасында үлкен мәні бар, ел ішінде арнайы мамандар – түс жорушылар да ұшырасады. Бұрынғылардың айтуынша, түс жору Перғауынның (Фараон) түсін болжаған Жүсіп пайғамбардан басталады. Әрбір қазақ түсін біреуге жорытуға тырысады және осы жору сөзге әрдайым сенеді. «Қыз Жібек», «Қозы Көрпеш» және т.б. жырларда түс көру мен оны жорудың поэтикалық суреттемелері баршылық» (Досмұхамедұлы, 2012).

Романда фольклорлық мотив деңгейіндегі түстер қатарында Әлмерек абыз бен Қангелді батырдың Райымбек туралы түстерін атауға негіз бар. Көріп отырғанымыздай, қалыптасқан көне түсінік бойынша келешек жайлы киелі түсті көрушілер және оны жорушы дуалы ауыз ретінде романда абыз бен батырдың әкесі/атасы Қангелді алынған. Шапқыншылық кезінде мәңгіге көз жұмар алдында Әлмерек абыз жұртқа көрген ғажайып түсін айтып, жақсыға жориды:

Мен бір ғажап түс көрдім.
Бір емес осы жолда үш көрдім.
Сілтенген бізге көк сүңгі,
Сан жетпейтін көп сүңгі,
Сағағынан сынады,
Жау қолында жасыл ту,
Желбіреп тұрып құлады.
Күміс қоңырау, жез баулы.
Қондырдым қолға түйғынды.
Қаптаған қалың қарғаның,
Қанатын барып сол қиды.
Тіледім тілек құдайдан,
Түйғыным болды Райжан.
Күміс қоңырау – көк тұлпар
Жез бауы – қолда көк сүңгі
Ұмыт болар күн туар,
Қасірет, қайғы бұл күнгі...
Ел қайтады жеріне,
Құс қайтады көліне...
(Тұрлыбайұлы, 1-кітап, 2004)

Түстің жырлану формасы, стильдік-көркемдік айшықтары фольклорлық дәстүрлі үлгіні танытады. Ел басына күн туып, атамекенін тастап үдере көшкен алмағайып шақта айтылған түс дәл фольклорлық компонент сапасында көркем шығарманың сюжеттік динамикасынан хабар береді. Сол тәрізді Қангелдінің түсінде Райымбектің қыран болып айдаһармен шайқасуы, ақыры оны жеңуі де мифтік танымнан тамыр тартатын бейнелі көрініс сипатында да, сол арқылы батырдың айдаһармен соғысын кейіптейтін ұтымды көркемдік тәсіл ретінде де қызғылықты. Жазушы осы тұста түс көру сарынын өте тиімді қолданған:

"Шың басына қонған алып қара құсқа қарап Қангелді өзінің адасып қалған қыранын таныды. Қуанып кеткен құсбегі «Қаһ! Қаһ!» деп биялайлы қолын көтерді. Бүркіт қалыптап кеп балдақты білекке қонды.

"Айдаһармен арпалыста мертліккен жерің жоқ па" деп оны сылап-сипап отырып қараса ұлы Райымбектің маңдайынан сипап отыр екен" (Тұрлыбайұлы, 1-кітап, 2004). Жалпы Әлмерек абыздың түсінде батырдың *тұйғын* болып, ал әкесі Қангелдінің түсінде *бүркіт* болып көрінуінде авторлық тұжырымдамаға сәйкес символдық мән бар екені айқын. Түстегі саналы я бейсаналы ой үдерісінің көп жағдайда символдар арқылы жүзеге асатындығын З.Фрейд те айтып өтеді (Нечаенко, 1991). Бұл ұлттың ментальді дүниетанымдық ерекшеліктерімен сабақтас. Әлмерек абыз бен Қангелдінің түсінде дұшпанның қарға, айдаһар ал сенім артқан батырдың тұйғын, қыран болып көрінуін қазақ ұлтының көне мифологиялардан тамыр тартатын образды ойлау табиғатын айшықтайды. Сонымен бірге шығыстық дұшпан образының (Цинь империясы) халықтық санада айдаһар ретінде пайымдалуының өзіндік тарихи, рәміздік негіздері де жоқ емес.

Жылан дүниежүзі халықтарының фольклорында кеңінен таралған образ. Л.Штернберг мифтік санадағы жылан культінің кейін қиял-ғажайып образдарға трансформацияланғанын айтады (Штернберг, 1936).

Бас қаһарманның тұлғасын асқақтата бейнелеу талпынысымен жасалған мұндай метафоралық тенеулер эпикалық баяндаудың классикалық үлгілері қатарынан орын алады. Осындай эпостық мәнердегі әсерлілікке негізделген тағы бір көркемдік детальға назар салайық: "Қангелді күзетші шерікке тақай беріп «қақпаны аш!» деп қаһарлы әмір етті. Ол оп-онай аша қоятын ыңғай танытпады. Тұра қашпақ боп, әрі-беріден ұмтылып еді, қалың адам қаумалап ешқайда жібермеді. Осы сәтті пайдаланып Райымбек ана жолы өздері қарғытып шыққан дуалдық аласалау жерінен Көкойнағымен шауып кеп, ішке секіріп түсті. Қарулы екі шерік қақпаның ішінде тұрып, сырттағы абыр-дабырға құлақ түре қалыпты. Дуалдан құрық бойы көтеріліп барып ішке топ ете қалған Райымбек оларға *аспаннан түскен дию-перідей көрінді*" (Тұрлыбайұлы, 1-кітап, 2004). Эпостық дәстүр бойынша қарсыласының үрейін шақыратын мифологиялық бейне кейпінде көрінуі – батырдың күш, айла жағынан басымдығын әйгілейтін көркемдік тәсіл. Жалпы кейінгі әдебиетте фольклоризмнің көркемдік тенденция ретінде дамып келе жатқандығын «Интерпретация мифологических сюжетов в произведениях Ю.Шесталова» (Динисламова, 2017), «Новые тенденции молодых северокавказских литератур: фольклоризм и его эволюция» (Хакуашева, 2016), «Мифологизм и фольклоризм в пространстве текста» (Базиева, 2017), «The problem of folklorism in Russian and national literatures of the early 20 th century» (Oshchepkova, Vinokurova, 2018), «Iranian folk Motifs and religious images in Kazakh literature and folklore» (Kaskabasov, 2018), «Transformations of (verbal) folklore in contemporary culture: Krivopete in the upper Soča Valley and in Venetia» (Ivančić Kutin, B. 2017), «Folklorism of the contemporary Youth's creative work» (Troshkova, Zolotova, Efimova, Plotnikova, 2018) сынды жаңа еңбектерден аңғаруға болады.

Романдағы Райымбектің адами келбеті мен ой-сезім әлемін ашуға қызмет ететін линиялардың бірі – Күнімжанға деген махаббаты. "Жас батырдың Күнішпен арадағы сезім күйлері – қиыншылықтың өтінде жүріп сыналған, арқауы берік өмір құбылысы, жылдар бойғы созылып келе жатқан ауыр сынақтың аяулы жемісі. Және Райымбек пен Күніш линиясы романның нәзік сезімге орын берген сәулелі тұстары деуге лайық", - деп, орынды баға береді әдебиеттанушы ғалым Н.Ақыш (Ақыш, 2009). Жауға қарсы жанын аямай,

жауынгер қатарына қосылған Күніш пен оның анасы Қанымжанның тағдырлары романдағы мейлінше жарқын суреттелген әйел бейнелері. Бас қаһарманның жүрегінде махаббат сезімін оятқан Күніштің әйел затына тән нәзіктігі мен қылықтылығы, шайқастардағы намысшыл әрі қайсар мінезділігі жаугершілік дәуірдегі қазақ әйелінің (түбі қырғыздан шыққан) толымды тұлғасын танытады. Осы орайда сюжеттің дамуы барысында келесі бір көзге түсетін мотивке соқпай кету мүмкін емес. Күнімжан мен Еңлікті тұтқыннан босату эпизоды **қалыңдықты жау қолынан құтқару** сынды эпикалық мотивке құрылған. Осы ретте әлем халықтарының эпостарына тән **жыланды/айдаһарды жеңу арқылы қалыңдығын тұтқыннан азат ету, осылайша қаһармандықпен үйлену** сынды архаикалық мотивтің «Райымбек батыр» роман-дилогиясында өзінше көркемдік тұжырым тапқандығын ескеру қажет. Ұлттық эпостық мұра аясында қарастырар болсақ, аталған мотивтер «Хикаят рисала Мұңлық, Зарлық», «Құбығұл», «Мұхаммед-Қанапия», «Қисса Сейфүлмәлік», «Қисса Сейпілмәлік шаһзада – Бәдіғұлжамал перизат», «Бөген батыр» сынды эпостық жырларда көрініс тапқан. Бұларда айдаһар, дәу, мыстан кемпір, т.б. зорлықшылардың қалыңдықты ұрлап әкетуі, батырдың оны іздеп тауып, құтқаруы батырлық құдалықтан кейінгі қаһармандық ерліктердің жалғасы болып табылады. Жоғарыда сөз болған Қангелді түсіндегі астарлы меңзеу бойынша айдаһар кейпіндегі дұшпанның қолынан Күнімжанды құтқарып, оған үйленуі романның көне дәуірлік және ортағасырлық эпикалық дәстүрмен тығыз байланысын тағы бір мәрте дәлелдейді. Мысалы, осындай типологиялық ұқсас сюжет «Гильгамеш» (Гильгамештің Агамен айқасуы), «Одиссей» (Одиссейдің жалғыз көзді дәу Полифеммен айқасуы), ортағасырлық «Тристан мен Изольда» (Тристанның Айдаһармен айқасуы), «Беовульф туралы аңыз» (Беовульфтың айдаһармен айқасып, қаза табуы), «Нибелунгтар туралы жыр» (Зигфридтің айдаһарды жеңуі), «Гэсэр» (Гэсэрдің мангадхайлармен айқасы) сынды эпостық үлгілерде кездеседі. Сонымен бірге осы фольклорлық, әдеби үлгілердегі идеялық параллельдерге назар аударайық: Гильгамеш Аганың озбырлығына қарсы күресуші және халық мүддесін қорғаушы, «Гэсэр» эпосындағы бас қаһарман жер бетін зұлым күштерден азат етіп, халыққа бейбіт тіршілік тілеуші (Глевцежева, 2006), Одиссейдің ұзын-сонар сапарларының түпкі мәні – Отанына оралу, яғни Отан үшін күрес, Тристан жаңа Отаны үшін дәулермен, айдаһармен соғысады. Тарихи романның бас кейіпкері Райымбек батыр да жоңғар жапқыншылығына қарсы бас көтерген батырлардың бірі.

Тарихи жетілу жолдары, жазба әдебиетке сіңісу арналары жағынан эпос халықтың рухани мәдениетінің ажырамас бөлігіне айналған. Ол ұзақ ғасырлар бойында халықтың философиялық дүниетанымын, мәдени-эстетикалық көзқарастарын, тарихи-шежірелік дерекнамасын арқау етіп, ұлттық болмыстың мейлінше толымды көркем бейнесін сомдаған эпос өмірдің барлық салаларына терең тамыр жайды. Халық эпос арқылы өткен тарихын танып, бабалардың ерлік істерін үлгі тұтты; уақыт өткен сайын ұлттық санада жетіліп келе жатқан моральдық-этикалық, мәдени-эстетикалық нормаларын эпосқа енгізіп отырды. Осылайша, эпикалық қор халықтың рухани есею жолын бейнелейтін жанды картинаға айнала берді. Қазіргі әдебиеттің фольклорға, соның ішінде эпостық мұраға деген қызығушылығын осы бағытта зерделеген жөн.

Фольклормен байланысты айқындайтын бұдан басқа да көркемдік қолданыстар романда ұшырасып отырады. Жалпы тарихи шындықтың көркем шешім табуы тұрғысында тарихи фактілермен саналы түрде есептеспеу, хронологиялық жүйеліліктен ауытқу, өмірлік негіздері жоқ фактілерді кірістіру сынды жағдайлардың орын алуын кей арада фольклорлық тұтастану құбылысымен де түсіндіруге болады. "Фольклоризм әдеби шығарманың мазмұнынан ғана емес, оның тілдік-стильдік табиғатынан, әдеби шығарманың көркемдік құрылымынан, әлеуметтік-этнографиялық сипатынан көрінеді" (Қасқабасов, 2011). Жаугершілік замандағы кейбір жер-су атауларының пайда болу тарихына, көшпенді өркениеттегі аталған дәуірге тән тұрмыс-салт ерекшеліктеріне, халықтың наным-сенімі мен қазақ-жоңғар қатынасына қатысты тарихи, этнографиялық, фольклорлық деректердің қабаты жете зерттеуді қажет етеді.

Сонымен бірге Райымбек пен Күнімжанның махаббат линиясы бойынша түзілген сюжеттік оқиғалар желісі, кейіпкердің бейнелену сипаты (мінсіз қаһарман) белгілі бір шамада еуропалық рыцарлық романдардың поэтикалық құрылымын еске түсіретіні анық. Батыс әдебиетінің тарихында артурлық роман, Дөңгелек стол романдары сынды жалпы атаулармен белгілі болған шығармаларда ішкі характерологиялық сипаты жағынан да, сыртқы түр-тұлға, физикалық күш-қуатымен де рыцарь атауына лайық кейіпкерлердің қаһармандығы суреттеледі. Роланд, Беовульф, Сид, Зигфрид сынды әйгілі эпостық персонаждармен мақсат-мұраттар мен жеке мүдделер тұрғысында аксиологиялық талдаулар негізінде салыстыра қарайтын болсақ, біршама айырмашылықтары да анықталады. Мысалы, батыстық эпос қаһармандарының шығу тегі олардың көп жағдайда ақсүйек қауым өкілдері екендігін білдірсе (Беовульф – мәртебелі қолбасшы, Зигфрид – принц, Роланд – граф, т.б.), Райымбек – өзінің ерлік істерімен батыр атанған тұлға. Француз эпосының қаһарманы Роландты ерлікке жетелеуші күш көп жағдайда жеке басының атаққұмарлығы болса, Райымбектің басты арман-мұраты елі мен жерін жаудан қорғау. Еуропалық эпостарда бас кейіпкердің ірі тәуекел істерге бел бууының басты себебі үлкен атаққа ие болу, вассалдық борышын өтеу немесе жоғалтып алған мәртебесін қайтарып алу сынды жеке басқа қатысты мүдделік мотивтерге байланысты. Ал Райымбек батыр мақсат-мұраттары тұтқындағы әкесін босатып алу, ру-тайпасына, елі мен жеріне қорған болу сынды кішіден үлкенге қарай ұлғая түскен ізгі идеялардың жетегімен өмір сүреді. Байлық, дәулетке қатысты құндылықтар бағдарында да елеулі айырмашылықтарды аңғаруға болады: мысалы, рыцарь Сид олжадан бас тартпайды, ал Беовульф мол қазынаға, байлыққа құмарлығымен ерекшеленеді. «Беовульф туралы аңыз» эпосының екінші бөлімі толығымен қазына үшін айдаһармен шайқас эпизодына арналған. Және бас кейіпкер Беовульф осы қазына үшін шайқаста, яғни байлыққа құмарлық жолында қаза табатыны да белгілі. Ал «Райымбек батыр» романында жоңғар әскерінен олжаға түскен мал-мүлікке Райымбек батыр аса қызығушылық таныта қоймайды. Оның қасында жау керуенін тонайтын Сатай батырдың психологиялық мотивтері өзгеше. Кекшілдік қасиеттері тұрғысында да қаһармандар арасында елеулі идеялық айырмашылықтар барын көруге болады. Еуропалық эпос қаһарманы үшін көрген азабы мен қатігездік үшін кек алу – әділдік саналса, «Райымбек батыр» роман-дилогиясының бас кейіпкері көп жағдайда мейірімділік, рақымшылық сынды қасиеттерді басшылыққа алады. Ол әділетсіз соғыс ақиқатын түсінген Олжа-Мөңкеге де құшақ жайып, меймандостық танытады. Батыстық және шығыстық қаһармандарға ортақ сипат-белгі ретінде – Отанға, жауынгерлік сертке, достыққа, махаббатқа деген адалдықты, мейірбандықты атауға болады. Қалай болғанда да, Райымбек бейнесінің поэтикалық жасалу жолдарында әлемдік фольклор іздерінің бары анық. Мұны сюжеттік жүйеге арқау болған фольклорлық (эпикалық) мотивтерден де, шығарманың баяндау жүйесіне тән эпикалық стильден де, тарихи оқиғаларды көркем қорытудағы авторлық шешімдердің халық жадында сақталған аңыз-әңгімелерге негізделуінен де айқын көреміз.

Әлем халықтарының ғасырлар бойында өзара мәдени байланыста болып, рухани мұраларымен алмасуы олардың эпостық мұраларының мазмұндық тұрғыда байып, түрлене түсуіне әсер етті. Бір-бірімен географиялық шектеспейтін өңірлердің эпостарында көшпелі ортақ сюжеттер мен мотивтер, кейіпкерлер пайда бола бастады. Бұл, бір жағынан, ортақ тарихи даму жолынан өткен халықтардың рухани мәдениетіндегі типологиялық ұқсастықтарды айқындаса, екінші жағынан, осы ұқсастықтардың түп-төркіні өзара генетикалық жақындықты да мойындатып жатады. «Райымбек батыр» роман-дилогиясындағы әлем халықтарына ортақ мотивтердің ұшырасуы жазушы Ж.Тұрлыбайұлының бас қаһарман бейнесін сомдауда жалпыадамдық идеяларды басшылыққа алуын, сонымен қатар тұтас қазақ әдебиетінің әлемдік әдеби үрдістер арнасында дамығандығын айғақтайды.

Қорытынды. Ж.Тұрлыбайұлының «Райымбек батыр» роман-дилогиясындағы бірқатар фольклорлық мотивтерді саралау негізінде романның жеке поэтикасына және жалпы

шығарма жазылған дәуірдегі роман жанрының трансформациялық даму үрдісіне қатысты ой-тұжырым жасалды.

Орта Азия мен Қазақстан өңірінің тарихи шығармаларын талдай келе, Б.Толмачев былай дейді: "Если в одних крупных произведениях исторического жанра в литературе региона продолжает разрабатываться и не всегда безуспешно фольклорная поэтизация быта и нравов родного края, его историческое бытие, а в других намечается отступление от канонів фольклорно-легендарного повествования в сторону социологизации, усиления психологизма и исторической детерминированности характеров (и эти процессы, наметившиеся в 20-30 годы не завершены и сегодня), то в целом ряде исторических бытоописательных романов сугубо реалистического направления сегодня фольклорная поэтика отодвигается на второй план" (Толмачев, 2007). Әдебиеттанушы ғалымның жоғарыдағы пікірі әдебиет пен фольклор байланысының дамуындағы түрлі үрдістердің қатар өрбігендігін растайды. Осы ыңғайда зерделейтін болсақ, Ж.Тұрлыбайұлының «Райымбек батыр» роман-дилогиясы әдебиет пен фольклор арақатынасындағы генетикалық байланыстың әлі де басым шағында жазылғандығын айқындай отырып, жалпы ұлттық әдеби даму контексіндегі көркемдік танымның өтпелі кезеңін сипаттайды.

Роман бойында архаикалық және классикалық эпос үлгілеріне тән эпикалық мотивтердің өзара сабақтасуы негізінде дамитын сюжеттік желі қаһармандық эпостың тарихи жанрға композициялық, сюжеттік, тақырыптық, идеялық, көркемдік тұрғыда аса зор ықпал еткендігін көрсетеді. Осы тұрғыдан келгенде, «Райымбек батыр» дилогиясындағы Райымбек бейнесі халық қамқоршысы, ел билеуші абыз, би, аға батырлардың сенімді жауынгері, достық пен махаббатқа адал – бір сөзбен түйіндегенде, ел басына күн туған жаугершілік заманның нағыз батыры ретінде тұлғаланған. Осы орайда қазақ халқының эпикалық мұрасымен бірге әлемдік эпостың «Гильгамеш», «Илиада», «Роланд туралы жыр», «Нибелунгтар туралы жыр», «Сид туралы жыр», «Тристан мен Изольда», «Манас», «Қорқыт», «Гэсэр» сынды үлгілерінің роман-дилогияның жазылуына көркемдік-стильдік тұрғыда әсер еткендігі оларға тән ортақ типологиялық фольклорлық (эпикалық) мотивтер негізінде айқындалды. «Райымбек батыр» роман-дилогиясы мен осы аталған әлемдік фольклор мұраларына тән ортақ белгі ретінде бас кейіпкерлердің отаншыл рухын, қаһармандығы мен ержүректігін, зұлымдыққа қарсы мейірбандық қасиеттерін атаған орынды.

Information about authors:

Қ.Абиыр, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан, E-mail: Karligash_80@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-8293-3052

ӘДЕБИЕТ

- [1] Ақыш Н. (2009). Қазақ тарихының көркем суреттері: Кіт: Қазақ романы: өткені мен бүгіні (Б.: 302-338). Алматы: Алматы баспа үйі.
- [2] Әлдибекұлы Б. (2004). Албан ата балалары. Алжан-Шажә шежіресі. Алматы: Үш Қиян.
- [3] Веселовский А.Н. (1873). Сравнительная мифология и её метод (рус.) Вестник Европы, 10 (V.5), 637-680.
- [4] Досмұхамедұлы Х. (2012). Қазақ халық әдебиеті Кіт.: Классикалық зерттеулер (Vol. 9, бб. 233). Алматы: Әдебиет әлемі.
- [5] Жирмунский В.М. (1962). Народный героический эпос. Сравнительно-исторические очерки. М.-Л.: Гослитиздат.
- [6] Қасқабасов С.А. (2011). Әдебиет пен фольклордың байланысы туралы. Кіт.: Фольклор және қазіргі қазақ әдебиеті (Б. 9-49). Алматы: Арда.
- [7] Қаупынбайұлы Т. (2005). Түке – Райымбек – Жұман – Қожағұл. Ататек (Б.: 235-254). Алматы: Толағай Т.
- [8] Қобыланды батыр (2007). Кіт.: Бабалар сөзі (Vol. 38, б.9-206). Астана: Фолиант.
- [9] Қойгелдиев М. (2005). Райымбек батыр. Кіт.: Райымбек. Ұжымдық жинақ (Б.:140-147). Алматы: Елорда.
- [10] Мелетинский Е.М. (1963). Происхождение героического эпоса. Москва: Восточная литература.
- [11] Нечаенко Д.А. (1991). Сон, заветных исполненный знаков. – Москва: Юридическая литература.
- [12] Нұрғожаев Ж. (2013). Райымбек – әулие. Мұқағали. Республикалық әдеби-мәдени танымдық журнал, 7-8, Б.22-39.
- [13] Путилов Б.Н. (1988). Героический эпос и действительность. Ленинград: Наука.
- [14] Сауранбайұлы Қ. (2005). Райымбек батырдың шайқастары. Қолжазба. Кіт.: Қаупынбайұлы Т. Ұран баба Райымбек: эсселер, очерктер, дастандар, баяндар (Б.: 123-186). Алматы: Толағай Т.
- [15] Глевцева М.А. (2006). Фольклорные мотивы в духовно-эстетических исканиях Э.Т.Гофмана. Майкоп: Россия.
- [16] Толмачев Б.Я. (2007). Фольклорные традиции в современном центрально-азиатском историческом романе. Фольклорная традиция и литературный процесс: сборник материалов международной научно-практической конференции (87-93). Алматы: Қазақ университеті.

- [17] Тұрлыбайұлы Ж. (2004). Райымбек батыр. Толықтырылған қайта басылым (Vol. 1, p.11). Алматы: Жазушы.
- [18] Тұрлыбайұлы Ж. (2004). Райымбек батыр. Толықтырылған қайта басылым (Vol.2). Алматы: Жазушы.
- [19] Урманче Ф. (2015). Тюркский героический эпос. Сравнительно-исторические очерки. Казань: ИЯЛИ.
- [20] Штернберг Л. (1936). Первобытная религия в свете этнографии. Ленинград: Издательство института народов Севера.
- [21] Динисламова С. (2017). Интерпретация мифологических сюжетов в произведениях [22] Ю.Шесталова. Финно-угорский мир, 4, 12-20.
- [23] Хакуашева М. (2016). Новые тенденции молодых северокавказских литератур: фольклоризм и его эволюция. Медиакommunikация, 1, 53-60.
- [24] Базиева М., Нальчик Г. (2017). Мифологизм и фольклоризм в пространстве текста // Этнические традиции и современные инновации в художественных текстах (61-80).
- [25] Oshchepkova A., Vinokurova A. (2018). The problem of folklorism in Russian and national literatures of the early 20th century. Journal of Siberian Federal University - Humanities and Social Sciences Volume 11, Issue 4, 2018, 596-601.
- [26] Kaskabasov (2018). Iranian folk Motifs and religious images in Kazakh literature and folklore. Astra Salvensis Volume 6, 2018, 423-432.
- [27] Ivančić Kutin, B. (2017) Transformations of (verbal) folklore in contemporary culture: [28] Krivopete in the upper Soča Valley and in Venetia. Traditiones. Volume 46, Issue 1-2, 2017, 37-54.
- [29] Troshkova A., Zolotova T., Efimova N., Plotnikova E., (2018) Folklorism of the contemporary Youth's creative work. Space and Culture, India 6(4), 75-83.

REFERENCES

- [1] Aqys N. (2009). Qazaq tarihyнын korkem suretteri: Kit: Qazaq romany: otkeni men bugını (B.: 302-338). Алматы: Almaty baspa uii.
- [2] Aldibekuly B. (2004). Alban ata balalary. Aljan-Saja şejiresi. Алматы: Us Qian.
- [3] Veselovskiy A.N. (1873). Sravnitelnaia mifologia i eo metod (rus.) Vestnik Evropy, 10 (V.5), 637-680.
- [4] Dosmuhameduly H. (2012). Qazaq halyq adebieti Kit.: Klasikalыq zertteuler (Vol. 9, bb. 233). Алматы: Ädebiет alemi.
- [5] Jirmunski V.M. (1962). Narodnyi geroicheski epos. Sravnitelno-istoricheskie ocherki. M.-L.: Goslitizdat.
- [6] Qasqabasov S.A. (2011). Adebiet pen folklorдың bailаныsы turaly. Kit.: Folklor jane qazırғы qazaq adebieti (B. 9-49). Алматы: Arda.
- [7] Qaupynbaiұly T. (2005). Tuke – Raiymbek – Juman – Qojagul. Atatek (B.: 235-254). Алматы: Tolagai T.
- [8] Qобыланды batyr (2007). Kit.: Babalar sozi (Vol. 38, b.9-206). Astana: Foliant.
- [9] Qoigeldiev M. (2005). Raiymbek batyr. Kit.: Raiymbek. Ujymdyq jinaq (B.:140-147). Алматы: Elorda.
- [10] Meletinski E.M. (1963). Proishojdenie geroicheskogo eposa. Moskva: Vostochnaia literatura.
- [11] Nechaenko D.A. (1991). Son, zavetnyh ispolnennyi znakov. – Moskva: Iuridicheskaiia literatura.
- [12] Nurgojaev J. (2013). Raiymbek – aulie. Muqagali. Respublikalыq adebi-madeni tanymdyq jurnal, 7-8, B.22-39.
- [13] Putilov B.N. (1988). Geroicheski epos i deistvitelnöst. Leningrad: Nauka.
- [14] Sauranbaiuly Q. (2005). Raiymbek batyrdyn saiqastary. Qoljazba. Kit.: Qaupynbaiuly T. Uran baba Raiymbek: eseler, ocherkter, dastandar, baiandar (B.: 123-186). Алматы: Tolagai T.
- [15] Tlevsejeva M.A. (2006). Folklornye motivy v duhovno-esteticheskikh iskaniah E.T.Gofmana. Maikop: Rosia.
- [16] Tolmachev B.Ia. (2007). Folklornye tradisii v sovremennom sentralno-aziatskom istoricheskom romane. Folklornaia tradisia i literaturnyi proses: sbornik materialov mejdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferensii (87-93). Алматы: Qazaq universiteti.
- [17] Turlybaiuly J. (2004). Raiymbek batyr. Tolyqtyrylgan qaita basylym (Vol. 1, r.11). Алматы: Jazusy.
- [18] Turlybaiuly J. (2004). Raiymbek batyr. Tolyqtyrylgan qaita basylym (Vol.2). Алматы: Jazusy.
- [19] Uрманче F. (2015). Turkski geroicheski epos. Sravnitelno-istoricheskie ocherki. Kazan: IALI.
- [20] Штернберг Л. (1936). Pervobytnaia religia v svete etnografii. Leningrad: Izdatelstvo instituta narodov Severa.
- [21] Dinislamova S. (2017). İnterpretasia mifologicheskikh sujetov v proizvedeniah İu.Sestalova. Fino-ugorski mir, 4, 12-20.
- [23] Hakuasheva M. (2016). Novye tendensii molodyh severokavkazskih literatur: folklorizm i ego evolusia. Mediakommunikasia, 1, 53-60.
- [24] Bazieva M., Nälchik G. (2017). Mifologizm i folklorizm v prostranstve teksta. Etnicheskie tradisii i sovremennye innovasii v hudojestvennyh tekstah (61-80).
- [25] Oshchepkova A., Vinokurova A. (2018). The problem of folklorism in Russian and national literatures of the early 20th century. Journal of Siberian Federal University - Humanities and Social Sciences Volume 11, Issue 4, 2018, 596-601.
- [26] Kaskabasov (2018). Iranian folk Motifs and religious images in Kazakh literature and folklore. Astra Salvensis Volume 6, 2018, 423-432.
- [27] Ivanchik Kutin, B. (2017) Transformations of (verbal) folklore in contemporary culture:
- [28] Krivopete in the upper Soca Valley and in Venetia. Traditiones. Volume 46, Issue 1-2, 2017, 37-54 .
- [29] Troshkova A., Zolotova T., Efimova N., Plotnikova E., (2018) Folklorism of the contemporary Youth's creative work. Space and Culture, India 6(4), 75-83.